

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ *

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայրենական մեծ պատերազմ, հայ գրականություն, 1941–1945 թթ., ռազմաճակատ, զինվոր, զրոյ, նահանջ, հաղթանակ, Չարենց, Իսահակյան, Դեմիրճյան, Զորյան, Զարյան, Սահյան:

1941 թ. հունիսի 22-ին գերմանական զորքերը հարձակվեցին ԽՍՀՄ-ի վրա և գրեթե ատանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու՝ թափանցեցին երկրի խորքը: Պատերազմը հայտարարվեց Հայրենական, և զորակոչի ենթարկվեց վիթխարի երկրի բազմազգ բնակչությունը: Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցեց նաև բազմաչարչար հայ ժողովուրդը: Պատերազմն սկսվելուց անմիջապես հետո “Պրավդա”-ն “Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է” առաջնորդողում ազդարարեց. “Հայ ժողովուրդը <...> առավել խորապես զգաց մեր երկրի վրա կախված մահացու վտանգն այն պատճառով, որ նա իր բազմադարյան պատմության մեջ քանիցս ենթարկվել է օտար բռնակալների հարձակումներին: Նա գիտե, թե ինչ բան են կոտորածը, ավերը, սովը, բռնությունները: Հայ ժողովուրդը չի մոռացել հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը, որ կազմակերպել էր արյունոտ Հիտլերի նախորդ Վիլհելմ կայսրը Առաջին հնդկերիալիստական պատերազմի տարիներին: Այդ պատճառով <...> հայ ժողովուրդը մեկ մարդու պես ոտքի կանգնեց հայրենիքը պաշտպանելու: <...> հարձակում գործելու լուրը ստիպեց զգայուն կերպով արթուն կենալ հայ ժողովրդի նաև այն զավակներին, որոնք ապրում են ԽՍՀՄ սահմաններից դուրս: Նրանց ամբողջ սերը, նրանց ամբողջ համակրանքը Խորհրդային Միության կողմն է”:

Հայտնի է, որ պատերազմին մասնակցել է 600.000 հայ՝ 300.000-ը Հայաստանից, կեսը չի վերադարձել: Սա մեծ հարված էր ընդամենը տարիներ առաջ ցեղասպանություն տեսած, իր գյուղերից ու քաղաքներից տեղահան եղած, 1937-ի բռնությունների՝ աքսորի և

* Ներկայացվել է 23. III. 2020 թ., գրախոսվել է 06. IV. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 20. IV. 2020 թ.:

¹ «Սովետական Հայաստան», 25. VIII. 1941:

գնդակահարության միջով անցած հայությանը: Բայց ժողովուրդը տոկաց և, իր վերքերն ամոքելով, հաղթական ելքով տարավ նաև այս ծանր հարվածը:

Պատերազմին հայ ժողովրդի զավակները մասնակցեցին նաև այլ երկրների կողմից: Ամենուր հակաֆաշիստական միջոցառումներ էին: Հանրահավաքներով ոտքի կանգնեց նաև ամերիկահայությունը: Այդ փաստի կապակցությամբ վերոհիշյալ առաջնորդողում “Պրավդա”-ն շարունակում է. “ԱՄՆ-ում ապրող հայերի զանգվածային հանրահավաքը խորհրդային դեսպանությանն ուղարկել է հետևյալ հեռագիրը. “Մենք՝ ամերիկահայերս, որոնց հայրենի երկրի պաշտպանը Կարմիր բանակն է, զգում ենք, որ պարտավոր ենք օգնելու Խորհրդային Միությանը նրա մղած պայքարում...”²: Համանման մի հանրահավաք 3.000 հայության մասնակցությամբ 1941-ի նոյեմբերի 29-ին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման օրը, անցկացվում է նաև Նյու Յորքում:

Հանուն մարդկության ապագայի ընկան ֆրանսիական Դիմադրության շարժման մասնակիցներ, բանաստեղծ Գեղամ Աթմաջյանը (Սեմա) և արձակագիր Լուիզա Սպանյանը (Լաս), 1944-ին համակենտրոնացման ճամբարում գնդակահարվեց Դիմադրության շարժման եռանդուն կազմակերպիչներից բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանը:

Միյուռքի միջոցներով հանգանակվեց և ստեղծվեց “Մասունցի Դավիթ” տանկային շարասյունը:

Միյուռքի կողմից յուրահատուկ գրական անդրադարձ էր Վահան Թեքեյանի “Հայաստանը Ռուսաստանին” (12. VII. 1944, Կահիրե) բանաստեղծությունը, որ տպագրվեց հայերեն և ֆրանսերեն: Դրանում ասվում է. “Ճշմարտապես սրբազան Ռուսաստան, <...> // Նայի՛ր հինավուրց Հայաստանին, որ քո շնորհիվ // Վերագտել է իր ուժն ու հանձարը // Մարտերի մեջ, որ քեզ հետ մղում է նա...”³:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը և, մասնավորապես, Հայրենական մեծ պատերազմը նաև հայ ժողովրդի պատերազմն էր: Ամբողջ ժողովրդի հետ ոտքի կանգնեց նաև հայ գրականությունը:

Հասունացող պատերազմի շունչն առաջին իսկ պահին զգաց և դատապարտեց Ե. Չարենցը: 1934-ին լույս տեսած “Գիրք ճանապարհի” ժողովածուի մեջ զետեղած “Գիրք իմացության” շարքի “Ռուբայիներ” բաժնի ԺԷ գործում նա գրում է.

Արևմուտքում, Գուտենբերգի հայրենիքում հարազատ,
Խարույկներ են վառում այսօր, այրում գրքեր բյուրհագար.
Այսպես՝ նրանք, որ սրբազան արշավանք են քարոզում
Ընդդեմ երկրի մեր հոյաշեն – դառնում են հոն ու զազան⁴:

² Նույն տեղում:

³ Վ. Թեքեյան. Երկեր, Երևան, 1958, էջ 428:

⁴ Ե. Չարենց. Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 4, Երևան, 1968, էջ 413:

Այսպես հանճարների հայրենիք Արևմուտքն այժմ առաջ դառնում է “Խժդժությանց մի կրկես”, քանի որ ըստ Չարենցի՝ “Մեծ Հայնեի հայրենիքից երգի ոգին վտարվեց” և զգոնության ու արթնության է կոչում “մեր մեծ երկրի” երգիչներին՝ բորբոք պահելու քերթության լույսերն ընդդեմ մոտեցող խավարի:

Նույն տազնապներն են 1936-ին Չարենցի գրած իսպանական շարքի գործերում՝ “Իսպանիա”, “Օ՛, պատմություն, օ՛, կյանք իսպանական...”, “Կրկի՛ն, կրկի՛ն, Իսպանիա, քո դաշտերի վրա...”, “Արշավում է ն՛ քո, և՛ աշխարհի վրա...”: Ահա վերջինը.

Արշավում է ն՛ քո, և՛ աշխարհի վրա՝
Վարձկան ոհմակների գլուխն անցած՝
Հագած զարմանալի զրահ՝
Քո միջնադարյան անցյալը...⁵

Միջնադարյան անցյալն արյունոտ հավատաքնությունն էր: Կանխագագսման հանճարեղ ուժով Չարենցը տեսնում էր ապագան. “Շղթան կտրած շունը հաչող // Եվ հիտլերյան դունչը զազիր // Թող օրհներգվի խունկ ու խաչով”:

Հասունացող պատերազմի վտանգը զգացին նաև Ավ. Իսահակյանն ու Դ. Դեմիրճյանը, իսկ երիտասարդ Թ. Հուրյանը ճիշտ ժամանակին զգուշացնում էր. “Խտանում են ամպերը պատերազմի ու մահի // Եվ ուր որ է երկինքը շուտով անձրև կմաղի...”⁶:

Սակայն մինչև պատերազմը 1937 թվականն իր գործն արեց: Դեռևս 1922-ից գրական առաջատար դիրք գրավելու նպատակով պայքար էր ծավալվել գրողների միջև: Հայտնի “Երեք”-ից հետո այս ընթացքում ձևավորվեցին երկու հիմնական խմբակցություններ՝ Չարենցի “Նոյեմբեր”-ը և Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիան, որին անդամակցում էին Ազատ Վշտունին, Նաիրի Չարյանը, Վահրամ Ալազանը, Նորայր Դաբաղյանը, Գուրգեն Վանանդեցին, Հրաչյա Քոչարը և ուրիշներ: Թիֆլիսում նրանց հետ էր Հակոբ Հակոբյանը: Չարենցի կողքին էին Բակունցը, Մահարին, Մկրտիչ Արմենը. վերջիններիս գրական տեսակետները պաշտպանում էին քննադատներ Հարություն Մուրխաթյանը, Պողոս Մակինցյանը, Սուրեն Երզնկյանը: Գրապայքարը սուր էր և թե՛ժ, բայց աստիճանաբար գրական հիմնահարցերից շեղվեց ու ձեռք բերեց քաղաքական բովանդակություն: Չարենցի խմբի ներկայացուցիչներին մեղադրեցին ազգայնամոլության, ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ղեկավարության դեմ սահաբեկություն և ախապատրաստելու մեջ, նրանց հոչակեցին հակահեղափոխական, ժողովրդի թշնամի

⁵ Ե. Չարենց. Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, 1984, էջ 88:

⁶ Թ. Հուրյան. Աստղ, Բաքու, 1943, էջ 74:

և գնդակահարեցին կամ աքսորեցին, ունաք էլ՝ վիրավորանքից ու հոգեկան կտտանքներից կիսախելագար, մեռան բանտերում կամ աքսորի ճանապարհներին: Մոտավոր հաշվումներով այս դաժան բռնություններին ենթարկվեց մոտ 100 հայ գրող, քննադատ, գրական գործիչ ու գեղարվեստական ոլորտի մտավորական:

1936–1937 թվականներից սկսած՝ այս արժանավոր դեմքերին փոխարինեցին կույր ու գուլ աշուղները, որոնք գաղափարապես ավելի վստահելի էին իշխանությունների համար, որովհետև առանց մտածելու, չոնգուրն առած, Լենին ու Ստալին, “կոլխոզ” ու “ստանոկ” էին երգում: Նրանց համար՝ որպես ստեղծագործողի օրինակելի նմուշ, ներկայացվում էին դադասանցի Սուլեյման Ստալսկին և դազախ Ջամբուլ Ջաբանը, որոնց “մուսան” հայր Ստալինի փառքն արեգակի փայլով ոսկեզօծելն էր:

Միաժամանակ, այս տարիներին ստեղծվում էր խորհրդային բանահյուսությունը կոչված ամոթալի կեղծիքը, որ տպագրվում էր մամուլում և լույս տեսնում առանձին գրքերով:

Ազգային ոգին դատապարտվում էր. կեղծ ինտերնացիոնալիզմի կոչերի դիմաց ինչ հայրենիք, ինչ պատմական անցյալ, ինչ ազգային հերոսներ ու ազգային առանձնահատկություններ: Իսկ գեղարվեստի բարձր պահանջը իջեցված էր կիսագրագիտության, քաղցրագիտության աստիճանի:

Եվ ահա այս պայմաններում պայթեց պատերազմը: Ամբողջ ժողովրդի պես արվեստի և գիտության ներկայացուցիչները դարձան մի բռունցք՝ ուղղված թշնամու դեմ: Ամենուր հակապատերազմական ժողովներ էին, հանրահավաքներ, քննարկումներ, զեկուցումներ... Գրողներն առաջին գծում էին: Գրքերի ու գրական երկերի վերնագրերը դարձան “Պատերազմ”, “Հայրենիք”, “Հայրենիքի համար”, “Հայրենական”, “Մարտակոչ”, “Ռազմակոչ”, “Ռազմի շեփոր”, “Ռազմի քնար”, “Ռազմի երգեր”, “Կրեժ”, “Հատուցում”, “Մարտիկի երդումը”, “Կրակե լեզվով”, “Շիկացած հոգով” ... Հաճախակի դարձան գրական բրիգադների այցելությունները գործատեր և գործող ճակատ: Այսպես հայ գրողների մի մեծ բանակ մասնակցեց պատերազմին և գեղարվեստական միջոցներով կոչեց ու կոփեց հաղթանակի բերկրանքը:

Ջարմանալի բան. անգամ պատերազմի դժվարին տարիներին՝ սպանված զինվորների ամենօրյա գույժերի, սովի ու տազնապի պայմաններում չդադարեց մշակութային կյանքի կենսագործունեությունը, ինչն իր հերթին նպաստեց թե՛ մտավորականության, թե՛ ժողովրդի ոգու ամրապնդմանը: Այս տեսակետից ավելորդ չէ մտաբերել պատերազմի թե՛ տարիների որոշ իրադարձությունների շատ համառոտ տարեգրությունը:

1942 թ. հունվարի 18-ին Երևան է ժամանում Մոսկվայի Գորկու անվան գեղարվեստական ակադեմիական և Փոքր թատրոնների արտիստների խումբը, ապրիլի 16-ին Կառավարական տան ճարտարապետական նախագծի համար Ալեքսանդր Թամանյանը ետմահու արժանանում է Ստալինյան (Պետական) երկրորդ

կարգի մրցանակի, մայիսին Թատերական ընկերությունը կազմակերպում է բանավեճ՝ «Շեքսպիրի “Համլետ”-ի բեմադրության և մեկնաբանության հարցերը», հունիսի 12-ին Արվեստի տանը կազմակերպվում է Վահրամ Փափազյանի ստեղծագործական երեկոն, հունիսի 14-ին բացվում է Այվազովսկու նկարների ցուցահանդեսը, պատերազմի տարելիցի օրը Երևանում բացվում է Երաժշտական կոմեդիայի թատրոնը, Մունդուկյանի անվան թատրոնը բեմադրում է «Գևորգ Մարգարետունի» դրաման:

1943 թ. մարտի 23-ին նշվում է Թումանյանի մահվան 20-րդ տարելիցը, մայիսի 7-ին՝ Սպենդիարյանի մահվան 15-րդ տարելիցը, հուլիսի 12-ին և 16-ին կազմակերպվում է գրականության լեզվի հարցերին նվիրված բանավեճ, նոյեմբերի 10-ին որոշում է կայացվում Գիտությունների ակադեմիա կազմակերպելու մասին, ինչը հանդիսավոր պայմաններում հիմնադրվում է նոյեմբերի 29-ին, նկարահանվում ու դեկտեմբերին ցուցադրվում է «Դավիթ Բեկ» գեղարվեստական շարժանկարը:

1944 թ. հունվարին Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնը հյուրախաղերի է մեկնում Մոսկվա, նշվում է Թումանյանի ծննդյան 75-ամյակը, ապրիլի 22–30 Երևանում հրավիրվում է շեքսպիրագիտական համամիութենական VI նստաշրջանը, ապրիլի 30-ին Գիտությունների ակադեմիայի դահլիճում Ջիվելիզովը զեկուցում է «Եվրոպական վաղ վերածնությունը» նյութով, Օրբելին դասախոսում է X–XII դդ. քաղաքային մշակույթի մասին, նշվում է Չեխովի մահվան 40-րդ տարելիցը:

Գրական-մշակութային միջոցառումներով հարուստ է նաև 1945 թ.՝ ընդհուպ հաղթանակի օրը, իսկ դրանից հետո կյանքն աստիճանաբար ընկնում է բնականոն հունի մեջ:

Ավելացնենք՝ այս տարիներին երբեք չդադարեց գրահրատարակչությունը: Տպագրվում էին ոչ միայն ժամանակակից գրողների, այլև՝ դասականների ստեղծագործությունները, լույս էր տեսնում գրականագիտական-հայագիտական, նաև թարգմանական բավարար գրականություն: Այս ամենը հիշեցնում ենք՝ ասելու՝ Հայրենական մեծ պատերազմում ժողովուրդը հաղթեց, որովհետև ֆաշիզմի դեմ կանգնած էր ամբողջ ճակատով՝ մահվան դիմաց՝ կյանք, ավերումի դիմաց՝ ստեղծարար աշխատանք և ոչ թե կառույցների կազմաքանդում ու դասալքություն:

Հայ ժողովուրդը հերթական անգամ համախմբվեց հայրենիքի շուրջ: Ավ. Իսահակյանի, Մ. Սարյանի, Հ. Մանանդյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Հ. Աճառյանի, Մ. Արեղյանի, Հ. Օրբելու, Հ. Դանիելյանի, Ա. Տիգրանյանի, Ա. Տերտերյանի, Ն. Ջարյանի, Հ. Ստեփանյանի, Վ. Վաղարշյանի և արվեստի ու գիտության այլ գործիչների ստորագրությամբ «Մովեստական Հայաստան» օրաթերթում տպագրվում է և կոչ՝ ուղղված արտասահմանի հայությանը. «... մենք դիմում ենք և կոչ անում – համախմբել բոլոր ուժերը՝ կանխելու համար վերադարձը դեպի միջնադար, կանխելու համար համաշխարհային կոլտուրայի ոչնչացումը, որ բերում է իր հետ գազանացած ֆաշիզմը»:

<...>: Մենք դիմում ենք ձեզ և կոչ ենք անում – համախմբել ձեր բոլոր ուժերը՝ հանուն Սովետական Միության պաշտպանության, հանուն մարդկության խարդախ ու վտանգավոր թշնամու – ֆաշիզմի ոչնչացման”:

Ավ. Բսահակյանը պատերազմին դիմադարձեց “Ռազմակոչ”-ով (26 հունիս, 1941, Էսենտուկի), շարունակեց “Միրելի հերոս Գ. Զաքիյանի անմահ հիշատակին” (4 ապրիլ, 1942), “Ժողովրդի երգը” (1943, օրը նշված չէ, գրված է որպես “Դավիթ-Բեկ” պատմագեղարվեստական կինոնկարի երգի խոսք) գործերով և ավարտեց “Հաղթանակի օրը” (9 մայիսի, 1945) բանաստեղծությամբ⁷:

Այս ընթացքում՝ մինչև 1946-ին Հայաստանի գրողների միության նախագահ ընտրվելը, Բսահակյանը մասնակցել է տարբեր ժողովների ու համաժողովների, ունեցել ելույթներ, որոնք ամփոփված են առանձին հոդվածներում՝ “Ֆաշիզմը պիտի խորտակվի”, “Մահ գերմանական օկուպանտներին”, “Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը”, “Հաղթանակը պրոգրեսի կողմն է”, “Հաղթանակն արդար գործի կողմն է”, “Մղձավանջը վերջացավ”:

Ավագ սերնդի գրողներից պատերազմի առաջին իսկ օրերից գրիչը ձեռքին ուռքի կանգնեցին Դ. Դեմիրճյանն ու Ստ. Զորյանը: Երկուսն էլ տեսել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքները, Հայոց ցեղասպանությունն ու հետագա անասելի իրադարձությունները և պատկերել իրենց ստեղծագործությունների մեջ, երկուսն էլ անցել էին նոր կազմավորվող խորհրդահայ գրականության բովով, երկուսն էլ պրոլետարական գրողների կողմից հորջորջվել էին “ուղեկից”-ներ, որ նշանակում էր՝ գրական ճանապարհի տերը իրենք՝ պրոլետար գրողներն են, ովքեր “մեծահոգաբար” հանդուրժում են, որպեսզի հեղափոխությունից առաջ իրենց գործունեությունն սկսած գրողները “ուղեկցեն” իրենց: Ահա նրանք՝ Դեմիրճյանը՝ որպես նախագահ, Զորյանը՝ քարտուղար, 1927-ին ստեղծեցին Աշխատավորական գրողների միությունը, 1929-ից հրատարակեցին “Նոր ուղի” գրական ամսագիրը և փորձեցին հավասարակշիռ քաղաքականություն վարել անհավասարակշիռ ժամանակներում: Ինչպես շատերը, նրանք ևս 1920–1930-ական թվականներին չէին կարող բացահայտել իրենց ամբողջ գրական ներուժը՝ հատկապես պատմահայրենասիրական հայեցակարգը, որովհետև ժամանակին պահանջվող և խրախուսվող հայրենասիրությունը միմիայն մեկ հասցե ուներ՝ սոցիալիստական ու ինտերնացիոնալ:

⁷ “Սովետական Հայաստան”, 17. VIII. 1941:

⁸ Ավ. Բ ս ա հ ա կ յ ա ն. Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 1, Երևան, 1973, էջ 357, 364, 367, 372:

⁹ Ավ. Բ ս ա հ ա կ յ ա ն. նշվ. ժող., հ. 5, Երևան, 1977, էջ 325–376:

Եվ ահա պատերազմը պթափեցրեց, հասոկապես նահանջի առաջին տարիներին, երբ հող հայրենին երերում էր ոտքի տակ, պահանջ զգացվեց պատմական անցյալի նորոգման: Անցյալի սնուցիչ անոթները նորից արյուն մղեցին գրականության սիրտը, և 1920–1930-ականներին ձևավորված սխեմատիզմի խրտվիչակը տապալվեց:

Դ. Դեմիրճյանն ու Ստ. Ջորյանն իրենց գրավոր ու բանավոր խոսքն ասացին հնարավոր բոլոր ձևերով:

Դ. Դեմիրճյանը հանդես եկավ “Չարագործությունների “գիտական” սիստեմ”, “Անցավ 1943 թիվը ...”, “Նոր ֆաշիստական աշխարհագրություն և պատմություն”, “Անցավ մի տարի ևս ...”, “Ընկավ և մյուսը ...”, “Նրանք հայրենիք են վերադառնում”, “Իմաստուն ուրախություն”, “Մեծ հաղթանակ”¹⁰, “Հայ գրականությունը Հայրենական պատերազմի օրերին”, “Կարմիր բանակը և կուլտուրան”, “Տապալվեց ոճիրների միջնաբերդը”¹¹ և շատ այլ հոդվածներով: Նա հազավ զինվորական համազգեստ, մեկնեց դիրքեր, հանդիպեց ճակատայիններին և իր խոսքով ու ներկայությամբ ոգեշնչեց նրանց: Բայց նրա ամենամեծ սիրանքը “Վարդանանք” վեպն էր, որին ձեռնարկեց 66 տարեկան հասակում: Ավարայրի դաշտում նույն այդ տարիքում իր սիրանքը գործեց նաև Վարդան Մամիկոնյանը:

Դեմիրճյանն առողջական խնդիրներ ուներ, շտապում էր ճակատային հայ զինվորին տալ Ավարայրի հերոսական անցյալը հիշեցնող մատյանը: Վարդանանց պատերազմի մասին գրելը նրա հին երազանքներից էր՝ դեռևս 1912-ին գրած “Վասակ” դրամայի օրերից: Վարդանանց պատերազմը նա համարում էր հայ ժողովրդի մղած Հայրենական պատերազմ: Դժվարին ժամանակներում, երբ հավատքն ու կրոնը մերժվում էին, գտավ նաև հարցի պատմական ճիշտ լուծումը, որովհետև գիտեր. “Ամբողջ երկու հարյուր տարի կրոնի հարցի ձևով էր գալիս պարսից ճնշումը”¹²: Եվ ահա եկել էր պատասխանատու պահը: Վեպի առաջին հատորն սկսել է գրել 1943-ի փետրվարին, նոյեմբերին արդեն պատրաստ էր, լույս տեսավ 1943-ի տարեվերջին, երկրորդը՝ 1946-ին: Վեպին զուգահեռ գրեց և տպագրեց “Վարդանանց պատերազմը”¹³ աշխատությունը՝ ամփոփ ներկայացնելով իր պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը, պատմական ժամանակն ու աշխարհագրությունը, հերոսների պատմաքաղաքական և հոգեբանական կերտման նախադրյալները¹⁴:

¹⁰ Դ. Դեմիրճյան. Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. 14, Երևան, 1987, էջ 479, 483, 486, 489, 490, 494, 495:

¹¹ Դ. Դեմիրճյան. նշվ ժող., հ. 12, Երևան, 1985, էջ 291, 365, 377:

¹² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Դ. Դեմիրճյանի ֆ., թ. 467, էջ 65:

¹³ “Սովետական գրականություն և արվեստ” (Երևան), 1943, թիվ 3, 4–5:

¹⁴ Դ. Դեմիրճյան. նշվ. ժող., հ. 12, էջ 298–351:

“Վարդանանք”-ը Դեմիրճյանը ձեռնարկեց որպես ինքն իրեն տված մարտական հանձնարարություն. “Վարդանանք” պատմավեպը էս գրեցի Հայրենական պատերազմի ժամանակ: Այն արտակարգ, ժողովրդական ուժերի գերազանց լարման օրերին, կամ լավ է ասել այն օրերին, երբ վճռվում էր մեր Հայրենիքի լինել-չլինելու ճակատագրական խնդիրը: Ես զգացի, որ “Վարդանանքի” պահանջը օղի մեջ է: <...>: Ես գիտակցում էի, որ պատերազմը հայրենական է <...>: Ես հիշեցի հինգերորդ դարը ...”¹⁵:

Վեպի երկրորդ հրատարակության համար (1951) գրել է առաջաբան՝ “Հեղինակի կողմից”, որ ժամանակին մնացել է անտիպ. “Հազար հինգ հարյուր տարի առաջ Ավարայրի դաշտում հայ ժողովուրդը կատարեց իր ամենամեծ ճիգը, ամենամեծ գործը-փրկեց իր ազատությունը: Այն օրից ամեն տարի տոնում է նա Վարդանանց՝ իր հերոսական տոնը: Այն օրից, երբ անց կենսալու համար որևէ հայ ոտը դնում է այդ դաշտի վրա՝ սկսում է երգել Վարդանանց նվիրված հազարհինգհարյուրամյա երգը – սուրբ ավանդ նրա համար: <...>: Ես ևս երգեցի <...> Վարդանանց երգը, որը և նվիրաբերում եմ բոլոր ազատագրված, ազատագրվող և ազատագրության դաշտին ոտը դնելուն սպասող բոլոր ժողովուրդներին”¹⁶:

1944 թ. փետրվարին Բասահայանը գրախոսեց Դեմիրճյանի “Վարդանանք” պատմավեպի առաջին հատորը՝ ժամանակի ոգուն շատ համապատասխան գնահատության խոսքեր ասելով. “Այս արժեքավոր վեպը՝ տոգորված ազգային արժանապատվության բարձր գիտակցությամբ, իր հուզականությամբ ապրեցնում է մեզ: Կրթիչ, դաստիարակիչ վեպ է՝ բարձրացնող, ոգի կազդուրող: Մեր ներկա մեծ էպոխային Հայրենական պատերազմի օրերին բացարձակ համընկնող, ոգևորիչ խոսք՝ իր ժամանակին ասված: Նա պիտի խանդավառի մեր մարտիկներին օրինակ առնելու մեր հերոսական նախնիներից՝ վարդաններից, անձնագոհաբար կռվելու հայրենիքի ազատության համար, կուլտուրայի պաշտպանության համար նոր Հազկերտի՝ Հիտլերի դեմ, որ եկել էր ընկճելու մեր հայրենիքը, ոչնչացնելու մեր կուլտուրան, ոտքի տակ տալու մեր պատիվն ու ազատությունը”¹⁷:

Դեմիրճյանը հետագայում ևս շարունակեց աշխատանքը՝ կրճատեց, լրացրեց, հղկեց “Վարդանանք”-ը, որն ունեցավ բազմաթիվ նոր հրատարակություններ, թարգմանվեց ռուսերեն ու այլ լեզուներով և դարձավ հայ արձակի հաղթական կոթողային գործերից մեկը: Նա պատմությամբ այնքան էր տարվել, որ սկսեց “Մեսրոպ Մաշտոց” վեպը, ինչը, սակայն, մնաց անավարտ:

Ստ. Զորյանը 1943 թ. հանդես եկավ “Պատմական թեմատիկա և այլ հարցեր” հոդվածով՝ հիմնավորելով պատմական նյութի անհրաժեշտությունն ու հայտնելով, որ

¹⁵ Դ. Դեմիրճյան. “Վարդանանքի” մասին. – “Սովետական Հայաստան” (ամսագիր), 1952, - 10, էջ 34:

¹⁶ Դ. Դեմիրճյան. նշվ. ժող., հ. 7, Երևան, 1983, էջ 441:

¹⁷ Ավ. Բասահայան. նշվ. ժող., հ. 5, էջ 221–222:

իրեն առաջարկել են գրել Վահան Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու մասին: “Սմբատ Բագրատունի” պատմվածքն արդեն գրել և հրատարակել էր 1941-ին, իսկ Վահան Մամիկոնյանի փոխարեն նրա մտքում արթնացել էր Պապ թագավորը, որի վիպական կերպարն ստեղծեց համանուն վեպում¹⁸:

Ջորյանը պատմական նյութի փորձ ուներ՝ թարգմանել էր Լև Տոլստոյի “Պատերազմ և խաղաղություն”, Վ. Յանի “Չինգիզ խան” պատմական վեպերը, և հիմա, կանգնած հայոց պատմության ամենացայտուն հերոսներից մեկի կերպարը մարմնավորելու առջև, այսպես էր խորհում՝ պատմական երկը “որոշ պահանջ է, որոշ դեր է կատարում այս օրերին: Դրա ապացույցը ես ամեն օր տեսնում եմ թատրոններում և կինոներում” և բերում է “պերճախոս” այս փաստը. “... բանակային թերթի խմբագիր Բրազինը եկավ մեզ մոտ և, ի միջի այլոց, ասաց, որ բանակայիններին շատ հետաքրքրում են առանձնապես պատմական վեպերը ...” Տվեք մեզ նաև պատմական վեպեր”, – ասավ նա¹⁹:

Ստ. Ջորյանը վկայակոչում է նաև ցավալի մի իրողություն. “... ոչ միայն հայ բանակայինները, այլև հայ հրամանատարները չգիտեն հայոց պատմությունը, հայ անցյալը, որ Ավարայրը եղել է ազատագրական պատերազմ”²⁰: “Մրա մեղքը ո՞ւմն է”, – հարցնում է գրողը, և ինքն էլ պատասխանում. “Ամենից առաջ հարկավ մեր Լուսժողովուհիները, որ այս 23 տարվա ընթացքում չկարողացավ հայոց պատմության մի դասագիրք հրատարակել, որ մեր երիտասարդ սերունդն իմանա, թե ի՞նչ անցյալի տեր է իր ժողովուրդը, իր հայրենիքը, որ սիրի նրան”²¹:

Մեծ հաշվով “մեղքը” ոչ էլ “Լուսժողովուհիներն” էր, այլ բոլշևիկյան գաղափարախոսությանը, որը փորձում էր ամեն կերպ մոռացության մատնել ազգային անցյալը և ամեն ինչ սկսել հեղափոխությունից: Անցյալի հիշողությունը գրականության մեջ դատապարտվում էր որպես նացիոնալիզմ, իսկ եթե՝ անցյալ, ապա միմիայն գաղափարական թունդ քննադատությամբ: Այդպես՝ որպես անցյալի իդեալականացում և փախուստ արդիականությունից, դատապարտվեց Վանի հիշողությունը Գ. Մահարու “Մանկություն” և “Պատանեկություն”, Խարբերդի հիշողությունը Վ. Թոթովենցի “Վյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա” վիպակներում: Եվ դա այն դեպքում, երբ Վանն ու Խարբերդը նրանց ծննդավայրերն էին: Արգելվում էր հիշել 1915 թվականը, հայոց պետականության վերականգնումը 1918-ին, անգամ՝ Սարդարապատի հերոսամարտը, մի խոսքով, այն ամենը, ինչը կարմիր գծից անդին էր:

Ահա այս արգելանքն էլ պատնեշել էր նոր սերունդի գիտակցությունը, զրկել պատմության իմացությունից, դրա հետևանքով նաև հայրենասիրական տարերքից ու խանդավառությունից: Հայոց պատմության դասագրքերին, որոնք այդ տարիներին

¹⁸ Ստ. Ջորյան. Պապ թագավոր, Երևան, 1944:

¹⁹ Ստ. Ջորյան. Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 12, Երևան, 1990, էջ 460:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 461:

²¹ Նույն տեղում:

այդպես էլ չստեղծվեցին, փոխարինեցին պատմական վեպերը: Գեղարվեստական գրականությունը եկավ լրացնելու պատմության բացը, ահա թե ինչու մեր ժողովրդի մեջ հարգի էր պատմավեպը:

Վերոհիշյալ հոդվածում Ջորյանը նաև ասում է. “Մրա մեղքը մասամբ և գրողներին է”,- շատ լավ իմանալով՝ 1920-1930-ական թվականներին գրողները գաղափարական խիստ վերահսկողության ներքո էին, ուստի չէին կարող պատմության դասեր տալ ժողովրդին և ապա շարունակում. “Ինչպես մենք հպարտանում ենք Վարդան Մամիկոնյանով, Դավիթ Բեկով և այլն, այնպես էլ պետք է հպարտանանք այն պատմական հերոսներով ու մեծ հայրենասերներով, որոնք հանդես են գալիս իմ վեպում (ոչ թե նրա համար, որ իմ հերոսներն են, այլ որպես պատմական անձեր). Մուշեղ սպարապետը, այդ եզակի գորավարը, որին գնահատում էին և օտարները, Սմբատ Բագրատունին, որ շիկացած շամփուրով է պսակում դավաճան Մերուժանի գլուխը, իշխան Կամսարականը, Պապ թագավորը և մյուսները, որ վաստակեցին հայոց պատմության ամենամեծ փառքը- Ջիրավի ճակատամարտը. ոչ թե նահատակվեցին Վարդանանց պես և նահատակությամբ փրկեցին երկիրը, այլ խիզախեցին և թշնամուն ջախջախելով՝ վտարեցին հայ երկրից ու փրկեցին ժողովուրդը: Բսկ առանձնապես պետք է հպարտանանք երիտասարդ Պապ թագավորով, որ ոչ միայն եղել է մեծ հայրենասեր, այլև ունեցել է պետական մեծ խելք, եղել է մեծ բարենորոգիչ”²²:

Ստ. Ջորյանը հիացած էր իր պատմական հերոսով և վիպական գործողությունների մեջ կարողացավ կերտել նրա հայրենաշեն հրաշալի կերպարը: Ոգևորությունը պահպանվեց և հետագա տարիներին. գրեց նոր վեպեր՝ “Հայոց բերդը” (1959), “Վարագդաստ” (1967)՝ ստեղծելով IV դարի իրադարձություններն ընդգրկող պատմական եռապատում:

Պատմավեպերը նաև առիթ էին արթնացնելու և շրջանառելու պատմիչների անուններն ու վաստակը՝ Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Խորենացի, Եղիշե, Փարպեցի, նաև հետագա շրջանի մատենագիրներ, որոնց անուններն այդպես էլ չէին հնչել ամբողջ 1920-1930-ական թվականների գեղարվեստական գրականության մեջ: Նաև գործադրվում էր հայոց լեզվի հարստությունը. գրողները ոճավորում էին իրենց հերոսների խոսքը, և անհրաժեշտություն էր առաջանում օգտագործել գրաբարը, որը ևս օտարվել էր պրոլետգրողների կողմից: Ն. Ջորյանը Չարենցին քննադատել է անգամ “դպրություն” բառը կիրարկելու և Ներսես Շնորհալու ոճաբանությունն օգտագործելու համար²³:

Միջնադարի մատենագիրներից բացի հնչեց նաև 1920-1930-ական թվականներից դարձյալ փակի տակ մնացած ու հայկական նացիոնալիզմի պարագլուխ

²² Նույն տեղում, էջ 461-462:

²³ Ն. Ջորյան. Գրական լեզվի նացիոնալիստական աղավաղումների դեմ. – “Խորհրդային գրականություն” (Երևան), 1936, թիվ 3-4:

հռչակված Ռաֆֆու անունը՝ որպես հայ պատմավիպասանական դպրոցի առաջատարի, որի գեղագիտական սկզբունքներն էլ հիմնավորապես ընկած են Դեմիրճյանի և Ջորյանի ստեղծագործության հիմքում:

Այսպես ամրանում է ժամանակների կապը, և ավանդույթը դառնում է արդիականություն, ինչը ժամանակի հրամայական պահանջն էր:

Ե՛վ Դեմիրճյանի, և՛ Ջորյանի վեպերը տպագրվեցին մեծ տպաքանակներով ու նպաստեցին թե՛ պատերազմի դաշտում կռվող զինվորի և թե՛, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի ոգեղեն զարթոնքին: Մա ազգային ինքնաճանաչման հզոր ազդակ էր:

Այսպես պատերազմը ճանապարհ բացեց պատմական թեմատիկայի առաջ: Իրար հաջորդեցին բանաստեղծություններ ու պոեմներ, թատերգություններ ու վիպական նոր ստեղծագործություններ, որոնցով հանդես եկան Նաիրի Ջարյանն ու Գեղամ Սարյանը, Սողոմոն Տարոնցին ու Թաթուլ Հուրյանը, Խաչիկ Դաշտենցն ու Հովհաննես Շիրազը:

Ուշագրավ էՆ. Ջարյանի գրական ճանապարհը: Ամբողջ 1920–1930-ական թվականներին նա հանդես էր գալիս որպես հետևողական պրոլետգրող՝ սխեմատիկ պատկերացումներով գրում էր գյուղի կոլեկտիվացման ու արդյունաբերական շինարարության մասին, չափաժողովուրդային փառաբանում Ստալինին և անգամ չափաժողովուրդային կուսակցական որոշումներն ու հրահանգները: Պատերազմը բացեց նաև նրա աչքերը: Այցելելով գործող ճակատ, հանդիպելով հայ զինվորներին, խոսելով նրանց հետ՝ հասկացավ, թե ինչպես պիտի գրողն ու գրականությունը ծառայեն եթե ոչ կյանքի կենդանի խնդիրները լուծելուն, ապա գոնե արձարծելուն, որն այս դեպքում պատերազմն էր իր բոլոր դրսևորումներով՝ ճակատից մինչև թիկունք, բանակից մինչև անհատ:

Պատերազմի տարիներին Ջարյանը լույս ընծայեց “Մարտակոչ” (1941), “Արշակ և Շապուհ” (1941), “Ցասման գավակը” (1942), “Վրեժ” (1942), “Չայն հայրենական” (1943), “Շիկացած հոգով” (1943), “Լսեք, դարեր” (1943), “Հիտլերը գոռապարկում” (1944) գրքերը: Այս տարիներին գրեց և 1946-ին տպագրեց “Արա Գեղեցիկ” դիցապատմական ողբերգությունը: Գրողների խմբով եղավ Դրիմի ռազմաճակատում, գրեց “Տավրիդյան պարանոցում” ուղեգրությունը²⁴: Սկիզբը հայրենի հողի սերն էր և այն կորցնելու տագնապը՝ “Դու քաղցր ես հող իմ հայրենի ...”, հաջորդ քայլը մարտակոչի ուղերձն է և “Ատելության գիտությունը” (Մ. Շոլոխով): Գերմանիան երևում է երկու կերպարով՝ մի կողմում Գյոթենն ու Բեթհովենն են, մյուսում՝ Հիտլերն ու համակենտրոնացման ճամբարները: Այս ընթացքում գրվում են ինչպես մարտական բնույթի՝ “Այց ռազմաճակատին”, “Բլինդաժում”, “Ստալինգրադ”, այնպես և հայրենական շնչով տոգորված բանաստեղծություններ՝ “Արգաքանդի խնձորները”, “Ուղերձ իմ ժողովրդին”:

²⁴ “Սովետական գրականություն” (Երևան), 1942, թիվ 5–6:

Գրախոսելով Ջարյանի «Վրեժ» ժողովածուն՝ Վահրամ Թերզիբաշյանն այսպիսի շեշտադրում է անում. «Հայրենական պատերազմը Նաիրի Ջարյանին հաղորդել է ոչ միայն էմոցիոնալ և ինտելեկտուալ նոր բովանդակություն, այլև արվեստի պատկերավորություն, ոճի, նույնիսկ տաղաչափական տեխնիկայի նոր միջոցներ՝ ազգային ձևի խոր առանձնահատկություններով և հարստությամբ»²⁵: Այս մտայնությամբ «Արզաքանդի խնձորները» համեմատում է Գրիգորիս Աղթամարցու «Տաղ ի վերայ նորաշէն տուն ու այգի ունենալու եւ լալու» ստեղծագործության հետ:

Ինքը՝ Ջարյանը, 1936-ին Չարենցին քննադատում էր միջնադարը նորոգելու համար, հիմա միջնադարի վերադարձը խրախուսվում է, որովհետև հայրենիքն էր պահանջում:

Ճակատային զինվորի պատմական հիշողությունը նորոգելու, դրանով հայրենասիրական կորովը սխրանքի կոչելու տեսակետից առանձնանում է Ջարյանի «Չայն հայրենական» պոեմը: Սա պատմության այն համառոտ դասագիրքն է, ինչի պահանջը օդի մեջ էր, և այդ մասին ակնարկել ենք արդեն, բայց պատմության դասագիրքն ու դասերը նորովի գեղարվեստական մատուցման պահանջ ունեին: Ճակատամարտը նոր է վերջացել և երիտասարդ սպան կարդում է հայ ժողովրդի նամակը զինվորներին, որ ամբողջ հայոց պատմության հայրենական ձայնն է՝ Ջարմայր Նահապետից մինչև Տիգրան Մեծ, հաջորդում են Խորենացին՝ «Հայոց պատմություն»-ը ձեռքին, Վարդան Մամիկոնյանն ու Մասունցի Դավիթը, այսպես տող առ տող հայոց դժվարին երթն է՝ Ավարայրից մինչև Սարդարապատ:

Այս պոեմի կապակցությամբ ավելացնենք, որ կառուցվածքը՝ որպես նամակ, վերցված է բուն իրականությունից: Այդ տարիներին շատ տարածված էր թիկունքից՝ ճակատ և ճակատից՝ թիկունք մամուլում տպագրվող հրապարակային նամակագրությունը: Այսպես, օրինակ, 1943 թ. փետրվարի 27-ին «Պրավդա»-ում հրապարակվում է «Հայ ժողովրդի նամակը հայ մարտիկներին»: Նամակին կցված է ինչպես «Պրավդա»-ի առաջնորդողը, այնպես և Հ. Օրբելու «Հայերի ոխերիմ թշնամիները» հոդվածը²⁶: Ահա փոխադարձ հաղորդակցության բնօրինակային այս ձևն էլ ընկած է Ն. Ջարյանի պոեմի հիմքում:

Ավելացնենք, որ հայ ժողովրդի նամակը ստորագրել էր Հայաստանի 335.000 աշխատավոր, որ, իրոք, ձայն բազմաց էր...

Պատմության իմաստուն պատգամները Ջարյանը նորոգեց «Արշակ և Շապուհ» պոեմում և, հատկապես, «Արա Գեղեցիկ» չափածո ողբերգության մեջ, որը նրա ստեղծագործական նվաճումն էր: Միրո ու հայրենասիրության, պարտքի ու պարտականության զգացումներն այստեղ բացահայտված ու պատկերված են գեղարվեստական բարձր ներշնչանքով:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 202:

²⁶ «Սովետական Հայաստան», 01. III. 1943:

Պատմական անցյալն այս տարիներին նորոգեցին նաև այլ գրողներ. Մ. Խերանյանն իր հերթին ավելի վաղ գրեց «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» վիպերգը (1943), տպագրվեցին Թաթուլ Հուրյանի «Ֆրիկ» (1945), Խաչիկ Դաշտենցի «Տիգրան Մեծ» (լույս է տեսել 1947-ին) դրամաները, Սողոմոն Տարնոցին հրատարակեց «Ասպետ Լիպարիտ» պատմական պոեմը (1944), «Կրակե քառուղիներով» գրքում (1944) զետեղեց «Պատմական սոնետներ», «Դյուցազնական սոնետներ» շարքերը, անդրադարձավ ազգային էպոսին՝ «Դավթի երգը» (1946), պատմական անցյալի առանձին դրվագներով հուզական բալլադներ հյուսեց Գեղամ Սարյանը, պատմությունը Շիրազի ստեղծագործության առանցքն է, ինչպես երևացող մասով, երբ ոգեկոչում է պատմական հերոսների (Հայկ նահապետ, Տիգրան Մեծ, Վարդան Մամիկոնյան), այնպես և չերևացող, երբ խորհրդածում է ժողովրդի ճակատագրի, անգամ հայ մարդու բախտի մասին:

Հայ գրականությունը պատերազմի դեմ ուղղեց իր բոլոր «զինատեսակները» և մեծ հաղթանակի գործում անպայման իր արժանի ներդրումն ունեցավ: Արթնացավ նաև հոգիներ միավորող քնարական երգը. այն, ինչը 1920–1930-ական թվականներին դատապարտվում էր որպես մեղկ անհատապաշտություն, հեռացում սոցիալիզմի կառուցման հրատապ խնդիրներից, հիմա խրախուսվում էր, քանի որ հոգիներին միավորող զգացմունքային ալիքը գործող բանակ – թիկունք կապն ապահովող ամենավստահելի միջոցն էր: Կոստանդին Միմոնովի «Մպասիր ինձ, և ես կվերադառնամ, // Միայն երկար սպասիր ...» շատ մեծ տարածում ունեցող բանաստեղծությունը նույնքան և ավելի ներգործող էր, որքան պատմահայրենասիրական դաստիարակիչ խոսքը:

Այս տեսակետից առանձնահատուկ է Հովհաննես Շիրազի պոեզիան: Նրա թե՛ հայրենասիրական, թե՛ սիրային ու խոհական քնարերգությունը հազեցած է արտակարգ խոր հուզականությամբ և ներգործման ուժով: Այս տարիներին նա հրատարակեց իր լավագույն բանաստեղծական ժողովածուները՝ «Երգ Հայաստանի» (1940), «Բանաստեղծի ձայնը» (1942), «Երգերի գիրք» (1942), «Լիրիկա» (1946), գրեց ամենայն դժվարություն հաղթահարելու կոչված իր հանճարեղ «Բիրլիական» պոեմը, դեռևս այս տարիներից հյուսում էր «Հայոց դանթեականը» վիպերգի տողերը, որը պետք է շարունակեր մինչև կյանքի վերջին տարիները: Շիրազի տիեզերական պատկերամտածողությունը, համեմատությունների վիթխարի չափանիշները, գեղարվեստական մտածողության թարմությունն ասես գրական հրավառության պես երկնքից իջավ ժողովրդի վրա: Շիրազն այս և հետագա տարիներին շատ բարձր պահեց հայրենասիրության ջահը, մշտապես արժարձեց ազգային հոգևոր ու բարոյական արժեքների անվտխարիների նշանակությունը, իշխանությունների հանդեպ մնաց անկաշառ, ինչի համար էլ ժողովուրդը թե՛ հայրենիքում, թե՛ սփյուռքում վստահեց նրան, սիրեց ու մեծարեց, հիրավի, որպես համաժողովրդական բանաստեղծ:

Խոր զգացմունքայնությամբ են համակված նաև Համո Սահյանի բանաստեղծությունները, որոնք ի մի բերվեցին «Որոտանի եզերքին» գրքում (1946): Եթե Շիրազի համար պատմական անուններն էին՝ Մասիսը և Նեմրուշը, Սահյանի համար իր ծննդավայրն էր, հայրենի տունն ու բնաշխարհը: Հայրենի տան ու բնաշխարհի զգացողությունից ծնվեցին նրա՝ այս և հետագա տարիների բոլոր բանաստեղծություններն ու դրանց մեջ նաև «Նաիրյան դալար բարդի»-ն (1944), որը շատ արագ թարգմանվեց ռուսերեն և հայտնի դարձրեց երիտասարդ բանաստեղծի անունը:

Պատերազմը միայն հաղթական «ուռա» ու հերոսություն չէր, առաջին տարիներին պատերազմը նախնառաջ նահանջ էր, իսկ ամբողջ տևողության ընթացքում՝ նաև մահվան գույժ, որ «սև թղթի» տեսքով մտավ առնվազն 27 միլիոն խորհրդային բնակչի տուն ու ընտանիք: Այս մոտիվն առանձնապես չէր խրախուսվում, պետք էին միայն ոգևորության երգեր և հաղթական դիպաշարեր: Բայց գրվեցին նաև այս սքողված ողբերգության էջերը. «Ահեղ լուրջուն է ճամփաներում, // Սերմնացանները չդարձան տուն...»²⁷, – մղկտում էր Գ. Սարյանը, նա, ով 1941 թ. հունիսի 25-ին «Մովետական Հայաստան» օրաթերթում հանդես եկավ «Խոսք բարի երթի» բանաստեղծությամբ:

«Մենք դեռ նահանջում ենք, մենք դեռ նահանջում ենք // Ճամփաների կողքով, ճամփաները շեղած. // Բսկ մեզ քաջերի տեղ հիշում ու կանչում են // Հեռվից մի հայր մի կին, մի երեխա», – որպես «Ծանր քայլերգ»²⁸ հնչեցնում էր Հրաչյա Հովհաննիսյանը:

Գրողներից շատերը չվերադարձան, մնացին մամուլում տպագրած նրանց բանաստեղծությունները, գրքերը և արյունոտ նամակները: Հիշենք նրանց անունները՝ Թաթուլ Հուրյան, Դերենիկ Չարիսյան, Ավետիք Դեբենց, Արսյոմ Շահբազ, Մուշեղ Բալասանյան, Գրիգոր Կուլոշյան, Խաչիկ Մալխասյան, Գուրգեն Մալում...

Մի ամբողջ նոր սերնդի գրական ներկայացուցիչներ ասպարեզ մտան պատերազմի տարիներին և բնական է, որ նրանց ստեղծագործության գերիշխող լարը պետք է լիներ պատերազմի ու հաղթանակի հերոսիկան: Այդպիսին են Գ. Էմինի «Նախաշավիղ» (1940), «Խաղաղության ծխամորձը» (1942), «Նորք» (1946), Մ. Մարգարյանի «Բանաստեղծություններ» (1945), Մ. Կապուտիկյանի «Հատուցում» (1942), «Օրերի հետ» (1945), Հ. Սահյանի «Որոտանի եզերքին» (1946), Վ. Դավթյանի «Առաջին սեր» (1947), Պ. Սևակի «Անմահները հրամայում են» (1948), Հր. Հովհաննիսյանի «Բմ կյանքի երգը» (1948) բանաստեղծական ժողովածուները: Ընդհանուր ասելիքը նույնն է, տարբեր են արտահայտման ձևերը: Առանձին բանաստեղծություններում ուրվագծվում են պատերազմի հայտնի և անանուն հերոսների կերպարները: Դավթյանի «Ճանապարհ սրտի միջով» պոեմը, որ լույս տեսավ 1953-ին, նվիրված է հերոսաբար զոհված Հունան Ավետիսյանի կյանքին ու սիրագործությանը:

²⁷ Գ. Սարյան. Երկերի ժողովածու 5 հատորով, հ. 1, Երևան, 1969, էջ 390:

²⁸ Հր. Հովհաննիսյան. Մուրր դափնու վրա, Երևան, 1970, էջ 14–15:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հողվածներով, գրախոսություններով գեղարվեստական զարգացումներին մասնակցում էր նաև գրական քննադատությունը, որ մշակում էր գնահատման նոր համակարգ, տեսական ընդհանրացման էր բերում նորաստեղծ գրականությունը: Նշենք Հ. Մամիկոնյանի «Պատերազմական շրջանի սովետահայ գրականության մի քանի հարցերի շուրջը»²⁹, Խ. Սարգսյանի «Դիտողություններ արդի գրականության մասին»³⁰, Գ. Սարգսյանի «Գեղամ Սարյանի «Բալլադները»»³¹ հոդվածները: Մամուլը հարուստ է համանման հրապարակումներով:

Մի բան է Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ստեղծված գեղարվեստական գրականությունը, մեկ այլ բան՝ այդ պատերազմին նվիրված գրականությունը, որ մեծ թափով շարունակվեց հետագա տարիներին՝ ընդհուպ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Այն ստացավ որոշակի անուն՝ ճակատային գրականություն: Այդ գրականությունն ստեղծեցին ինչպես պատերազմին մասնակցած զրոհները, նշվածներից բացի՝ Ս. Խանզադյանը, Հ. Քոչարը, Ա. Սարոյանը, Շ. Թաթևյանը, Ք. Թափալցյանը, Խ. Գյուլնազարյանը, Խ. Հրաչյանը, Լ. Հուրունցը, Բ. Հովսեփյանը, Գ. Սևունցը, այնպես և թիկունքում հասակ առնող սպազա զրոհները՝ Հ. Մաթևոսյանը, Վ. Պետրոսյանը, Զ. Խալափյանը, Մ. Մնացականյանը, Ռ. Հովսեփյանը, Հ. Մելքոնյանը և ուրիշներ: Հայրենական պատերազմի տարիների ճակատի ու թիկունքի կյանքը գեղարվեստորեն պատկերելու հարցում հայ գրականությունը պատվով կատարեց իր պարտականությունը:

Այն ստեղծագործական ազատությունը, որ պատերազմի տարիներին տրվել էր արվեստին՝ այդ թվում նաև գրականությանը, պատերազմից հետո սահմանափակվեց: Ընդունվեցին կուսակցական նորանոր որոշումներ, որոնք արվեստը մղում էին դեպի 1930-ական թվականների գաղափարական սխեմատիզմը, դրա հետ մեկտեղ վերականգնում նաև քաղաքական բռնությունները:

1946 թ. օգոստոսի 14-ին ընդունվեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշումը «“Զվեգդա” և “Լենինգրադ” ամսագրերի մասին»: 1949 թ. հունվարի 11-ին ընդունվեց այս որոշումը վերահսկող մեկ այլ որոշում՝ «“Զնամյա” ամսագրի մասին» (1946 թ. օգոստոսի 14-ի որոշման կատարման ստուգում): 1946 թ. օգոստոսի 26-ին հաջորդեց ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի մեկ այլ որոշում՝ «Դրամատիկական թատրոնների խաղացանկի և դրա բարելավման միջոցառումների մասին»: Նույն թվականի սեպտեմբերի 4-ին շրջանառության մեջ մտավ դարձյալ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի հերթական մի նոր որոշում՝ «“Մեծ կյանք” կինոնկարի մասին»: Եվ, ի վերջո, 1948 թ. փետրվարի 10-ին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց «Վ. Մուրադելու “Մեծ բարեկամություն” օպերայի մասին», իսկ փետրվարի 11-ին՝ «“Կրոկոդիլ” ամսագրի մասին»: Սրան էլ եթե ավելացնենք ՀԿ(բ)Կ

²⁹ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1943, թիվ 6–7:

³⁰ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1944, թիվ 8:

³¹ «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1944, թիվ 9:

Կենտրոնի՝ 1947 թ. դեկտեմբերի 30-ի «Հայաստանի կուսակցական կազմակերպություններում գաղափարական աշխատանքն ուժեղացնելու մասին» որոշումը, պատկերը կդառնա ամբողջական:

Չորս տարում կուսակցական յոթ որոշում, որոնք գրականությունը դատապարտեցին մահացու սինեմատիզմի: Յուրաքանչյուր շեղում պատժվում էր: Քաղաքական հավաճանքները նորից սկսվեցին. 1949 թ. հունիսի 13-14-ի գիշերը Հայաստանից արտաքսվեց 2.935 ընտանիք՝ 13.272 մարդ: Երկրորդ արտքի դատապարտվեցին նաև առաջին արտքից վերադարձածները, գրողներից՝ Մահարին, Լեո Կամսարը, Նորենցը, Ալազանը:

Պատերազմի տարիներին ասպարեզ մտած գրողների առաջին հաջողված գրքերին հաջորդեցին գաղափարական ճառի վերածված ստեղծագործություններ: Հ. Սահյանն ազնվություն ունեցավ և հետագայում խոստովանեց, որ այդ տարիներին հրատարակած «Առազաստ» (1947), «Մլացքի մեջ» (1950), «Ծիածանը տափաստանում» (1953) բանաստեղծական ժողովածուների համար ամաչում է³²: Անհաջողության մատնվեցին և՛ ավագները՝ Ն. Զարյան, Գ. Սարյան, Հ. Քոչար, և՛ երիտասարդները՝ Պ. Սևակ, Վ. Դավթյան, Ս. Կապուտիկյան և ուրիշներ:

Այս ամենը գալիս է հաստատելու այն շրջանաբաժանումը, որ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների գրականությունը, ամբողջ արվեստը և մշակույթը պետք է դիտել որպես իր առանձնահատուկ պահանջներն ու դրան համապատասխան գաղափարական և գեղագիտական սկզբունքներն ունեցող միանգամայն առանձին ու ինքնուրույն փուլ ԽՍՀՄ, այդ թվում՝ ՀԽՍՀ մշակույթի պատմության մեջ:

Դավիթ Գասպարյան – բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարի հայ գրականության ու մշակույթի պատմություն, Եղիշե Չարենց: Հեղինակ է 60 գրքի ու հարյուրավոր հոդվածի: grakanagetgasparyan@mail. ru.

REFERENCES

- Charents E. Antip ev chhavaqvads erker, Yerevan, 1984 (In Armenian).
 Charents E. Erkeri zhoghovadsu 6 hatorov, h. 4, Yerevan, 1968 (In Armenian).
 Demirjyan D. Erkeri zhoghovadsu 14 hatorov, h.7, 1983; h.12, 1985; h. 14, 1987, Yerevan (In Armenian).
 E. Charentsi anvan grakanutyanyan ev arvesti tangaran, D. Demirjyani f., t. 467 (In Armenian).
 “Grakan tert” (Yerevan), 28. IV. 1972 (In Armenian).
 Hovhannisyanyan Hr. Sure dapnu vra, Yerevan, 1970 (In Armenian).

³² Հ. Սահյան. Պոեզիան կոզնի մարդուն. – “Գրական թերթ” (Երևան), 28. IV. 1972:

- Huryan T. Astgh, Baku, 1943 (In Armenian).
 Isahakyan Av. Erkeri zhoghovadsu 6 hatorov, h. 1, 1973; h. 5, 1977, Yerevan (In Armenian).
 “Khorhrdayin grakanutiun” (Yerevan), 1936, tiv 3–4 (In Armenian).
 Saryan G. Erkeri zhoghovadsu 5 hatorov, h. 1, Yerevan, 1969 (In Armenian).
 “Sovetakan grakanutiun” (Yerevan), 1942, tiv 5–6 (In Armenian).
 “Sovetakan grakanutiun ev arvest” (Yerevan), 1943, tiv 3, 4–5, 6–7; 1944, tiv 8, 9 (In Armenian).
 “Sovetakan Hayastan”, 17. VIII. 1941; 25. VIII. 1941; 01. III. 1943 (In Armenian).
 “Sovetakan Hayastan” (amsagir), 1952, tiv 10 (In Armenian).
 Tekeyan V. Erker, Yerevan, 1958 (In Armenian).
 Zoryan St. Erkeri zhoghovadsu 12 hatorov, h. 12, 1990, Yerevan (In Armenian).
 Zoryan St. Pap tagavor, Yerevan, 1944 (In Armenian).

АРМЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ВРЕМЕН ВЕЛИКИЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

ДАВИД ГАСПАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Великая Отечественная война, армянская литература, 1941–1945 гг., фронт, солдат, писатель, отступление, победа, Чаренц, Исаакян, Демирчян, Зорьян, Зарьян, Сагиян.

22 июня 1941 г. войска фашистской Германии напали на СССР, и началась Великая Отечественная война. На фронт было мобилизовано многонациональное население огромной страны. Известно, что в войне участвовало 600 000 армян, 300 000 – из Армении, половина не вернулась.

Литературу, искусство и культуру времен Великой Отечественной войны следует рассматривать как имеющую свои специфические требования и соответствующие им идеологические и эстетические принципы автономную веху в истории культуры СССР, в том числе АрмССР.

Армянская литература времен Отечественной войны освобождена от схематизации и ограничений предшествующих лет. В годы войны стала поощряться историческая тематика, были созданы романы «Вардананк» Д. Демирчяна и «Царь Пап» Ст. Зорьяна и много других произведений. Художественная литература в какой-то степени заменила солдатам учебники по истории.

Поощрялась также поэзия, в том числе личная, в которой прославились Ав. Исаакян, Н. Зарьян, Ов. Шираз, А. Сагиян, а также молодые поэты, которые только начали проявляться в литературном жанре: П. Севак, Г. Эмин, С. Капутикян, В. Давтян, Гр. Оганнисян и многие другие.

Армянская литература времен Великой Отечественной войны внесла заслуженную лепту в труднейшее дело завоевания победы.

Давид Гаспарян – д. филол. н., проф., заслуженный деятель искусств РА, ведущий научный сотрудник отдела новейшей истории Института истории НАН РА. Научные интересы: история армянской литературы и культуры XX века, Егише Чаренц. Автор 60 книг и сотен статей.

grakanagetgasparyan@mail.ru

ARMENIAN LITERATURE OF THE TIMES OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

DAVID GASPARYAN

Summary

Key words: the Great Patriotic War, Armenian Literature, 1941–1945, front, soldier, writer, retreat, victory, Charents, Isahakyan, Demirchyan, Zoryan, Zaryan, Sahyan.

On June 22, 1941, the troops of fascist Germany attacked the USSR, and the Great Patriotic War began. The multinational population of a huge country was mobilized to the front. 600.000 Armenians participated in the war, 300.000 of which – from Armenia, half of them did not return.

Literature, art and culture of the times of the Great Patriotic War should be considered as having an autonomous milestone in the history of the culture of the USSR, including the ArmSSR, with its own specific requirements and the corresponding ideological and aesthetic principles.

The literature of the times of the Great Patriotic War is exempted from the schematization and limitations of previous years. During the war years, historical themes began to be encouraged. As a result, the historical novels “Vardanank” by D. Demirchyan and “King Pap” by St. Zoryan and many other works on historical subjects were created. Fiction to some extent replaced the history books for soldiers.

Poetry, including personal one, was also encouraged, in which Av. Isahakyan, N. Zaryan, Hov. Shiraz, A. Sahyan, as well as young poets who had just begun to appear in the literary genre, were famous: P. Sevak, G. Emin, S. Kaputikyan, V. Davtyan, Gr. Hovhannisyan and many others.

The Armenian literature of the war years made a well-deserved contribution to the difficult task of winning victory.

David Gasparyan – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Honored Art worker of the Republic of Armenia. Researcher at the Department of Contemporary History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: the history of Armenian literature and culture of the 20th century, Yeghishe Charents. Author of 60 books and hundreds of articles. grakanagetgasparyan@mail.ru